

AZ ÖKOTURIZMUS FENNTARTHATÓSÁGI VONATKOZÁSAI AZ AFRIKAI KONTINENS PÉLDÁJÁN KERESZTÜL

GAÁL DOROTTYA KAROLIN¹ - HARANGOZÓ GÁBOR²

1. BEVEZETÉS

A fenntartható fejlődés koncepciója a Brundtland-jelentés 1987-es publikálása óta [magyarul lásd Brundtland, 1988] az élet egyre több területén jelenik meg. A kihívás eleinte a termelő ágazatokban volt szembetűnő, de a tömegturizmus (mass tourism) térnyerésével egyre inkább nyilvánvalóvá váltak a turizmushoz köthető környezeti, társadalmi és gazdasági problémák [Bramwell, 2004, Weaver, 2012], amelyek árnyalják a turizmus által a gazdaság és társadalom számára nyújtott értéket. Ezen túlmenően, a szélesebb nyilvánosság számára csak a közelmúltban tudatosult a totális turizmus és az ezzel összefüggő nemkívánatos mértékű turizmus (overtourism) jelensége [Michalkó és Rátz, 2019]. Ez utóbbi azt jelenti, hogy egy-egy vonzó célpont látogatóinak száma már annyira meghaladta annak teherbíró képességét, hogy ez nemcsak a helyi környezet és lakosság számára jelent elviselhetetlen terhelést [Seraphin et al., 2018], hanem a célpont visszafordíthatatlan degradációjával is fenyeget [Muler Gonzalez et al., 2018]. Ezen túlmenően az érintett desztinációk az odalátogatók számára is egyre kevésbé jelentenek egy idő után vonzerőt [Koens et al, 2018].

A kihívás észlelésével párhuzamosan a turizmusban is megjelent az igény a fenntarthatósági szempontok figyelembevételére. Számos kapcsolódó irányzat mellett ennek köszönhető az ökoturizmus koncepciójának megszületése, amely így már több évtizedes múltra tekint vissza [Mbaiwa, 2015]. Ez idő alatt az afrikai kontinens számos országában nyert teret az ökoturizmus, sikeres és bevált példákat állítva, azzal együtt, hogy a gyakorlatban számos kihívással néz szembe napjaikban is [Lindsey et al., 2007].

A tanulmány célja annak vizsgálata, hogyan járulhat hozzá az ökoturizmus a turizmus fenntarthatóbbá válásához. A fő kutatási kérdés, hogy az afrikai kontinens példáján keresztül melyek az ágazat legfőbb természeti, társadalmi és gazdasági hatásai, beleértve az érintett csoportok integrációjának, együttműködésének és lehetséges konfliktusainak értékelését is.

A tanulmány 2. fejezetében áttekintjük a turizmus és a fenntartható fejlődés kapcsolatát, bemutatva a fenntartható turizmusfejlesztés legfőbb irányzatait. A 3. fejezetben az ökoturizmus fenntarthatósági vonatkozásait vizsgáljuk, illetve a szakirodalom alapján kitérünk a terület afrikai tapasztalataira is. A 4. fejezetben a kutatási módszertant mutatjuk be, amely egyrészt esettanulmányokra, másrészt szakértői (utazásszervezői, civil szektorbeli) mélyinterjúkra épült. Az 5. fejezet az eredmények bemutatását és értékelését foglalja magában, kitérve az afrikai ökoturizmus ágazat legfőbb érintettjeinek azonosítására, a közöttük fennálló, fenntarthatósági vonatkozású konfliktusok és együttműködési lehetőségek elemzésére, illetve az ágazat általános, fenntartha-

¹ egyetemi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem

² egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem

tósági szempontú értékelésére. Az esettanulmányok és az interjúk eredményei alátámasztják az elméleti háttér megállapításait, azonban többször új aspektussal gazdagítják a szakirodalmi áttekintésben bemutatottakat. A 6. fejezetben összegezzük a tanulmány legfőbb megállapításait és kitekintést adunk a terület további nyitott kérdéseire vonatkozóan.

A munka előzménye Gaál Dorottya Karolin 2019-es „Az ökoturizmus fejlődése és hatásai az afrikai kontinensen című TDK dolgozata, amelyet a Budapesti Corvinus Egyetemen készített.

2. A TURIZMUS ÉS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS

A turizmushoz kapcsolódó környezeti és társadalmi kihívást felismerve a Turizmus Világszövetség (World Tourism Organization, WTO) 1979-ben hozta létre Környezeti Bizottságát (Environment Committee), amely három évvel később az ENSZ Környezeti Programjával együttműködve dolgozta ki a „Turizmus és környezet közös deklarációját” [Joint Declaration on Tourism and Environment, WTO, 2004]. A turizmussal kapcsolatos gyakorlati feladatokra azonban elsőként WTO és az Earth Council 1995-ben elkészített „Agenda 21 az utazásról és turizmusról – a környezetvédelmileg fenntartható fejlesztés felé” című jelentés tért ki [WTTC, 1995] amely célként tűzi ki, hogy a fenntarthatósággal kapcsolatos teendők a döntési folyamatok középpontjába kerüljenek.

A fenntartható turizmussal, illetve turizmusfejlesztéssel kapcsolatos definíciók megegyeznek továbbá abban is, hogy a fenntartható fejlődés legfőbb célja a jólét növelése, valamint a természeti tőkeállomány fenntartása [Dávid et al., 2012]. A fenntartható turizmushoz köthető sokféle, egymással részben összefüggő irányzatról ad összefoglaló áttekintést az 1. táblázat, amely a koncepciók közötti különbségekre is igyekszik rámutatni.

1. táblázat. A fenntartható turizmus legfőbb irányzatai (forrás: saját szerkesztés Dávid et al., 2012 alapján).

Irányzat	Rövid leírás
Alternatív turizmus	Az alternatív turizmus magában foglalja a turizmus minden olyan formáját, amely ellentétes a tömegturizmussal. Célja a természeti, társadalmi és közösségi értékek megóvása. Alapvető koncepciója, hogy kevesebb negatív hatást gyakoroljon a célterületen anélkül, hogy csökkentené a turizmus okozta pozitív gazdasági hatásokat. Különböző csoportokra bontható; kulturális és történelmi, egészség, konferencia-, sport-, természeti/öko-, végül szórakozás turizmusra [Tezcan, 2004]. Az alternatív turizmus kifejezés egyértelműen jelzi, hogy változásra, az értékpesztítő turizmus helyett értékmegőrző turizmusra van szükség, legtöbbször a fenntartható turizmus szinonimájaként, vagy rokon fogalmaként jelenik meg [Balog, 1996].
Zöld turizmus	Középpontjában elsősorban a természeti értékek megismerése és megőrzése áll [Dávid et al., 2012]. A jelenleginél ökológiailag érzékenyebb tevékenységek és felfogások szükségességét hangsúlyozza a turizmus területén [Balog, 1996].
Szelíd turizmus	A szelíd turizmus a vendégek és a helyi lakosság közötti kölcsönös megértést támogatja. Célja, hogy a desztináció kulturális sajátosságainak veszélyeztetése nélkül, a táj kímélésével történjen a látogatás [Tasnádi, 1998].

Ökoturizmus	Ceballos-Lascurain, [1996] szerint az ökoturizmus olyan viszonylag zavartalan és szennyezetlen természeti területekre való látogatást jelent, melynek legfőbb célja a természet nyújtotta látvány, a vadvilág növényeinek és állatainak, valamint a területen egykor vagy aktuálisan létező kulturális megnyilvánulások tanulmányozása, megfigyelése és megcsodálása.
Felelős turizmus	A felelős turizmus minden turizmustípus esetén hangsúlyozza az érintettek felelősségét a fenntarthatóság elérésében. Célja minimalizálni a negatív társadalmi, környezeti és gazdasági hatásokat. A helyi közösségek és a turisták közötti kölcsönös tiszteleten alapul. A helyi közösségek számára gazdasági előnyöket kínál, míg a turistáknak élvezetesebb élményeket, mely során lehetőségük nyílik betekinteni a kulturális, gazdasági és környezeti viszonyokba [Dávid et al., 2012].
Közösségi alapú turizmus	A közösségi alapú turizmus célja a célterület lakosságának minél nagyobb mértékű bevonása a turizmusba. A tevékenység helyi közösségek kezdeményezésére indul és a folyamat végig az ő irányításuk alatt zajlik [Mowforth et al., 2003].
Fair trade és etikus turizmus	A fair trade turizmus irányelveinek célja társadalmi, kulturális és gazdasági hasznok teremtése a fogadóterület lakossága számára, mely irányelvek szoros és erős konzultációs struktúrát teremtenek a fejlett és fejlődő országok között, átláthatók, ökológiailag fenntarthatók és tisztelik az emberi jogokat. A fő hangsúly a fejlődő országok változó fogyasztói szokásaira helyeződik [Mowforth et al., 2003].

A bemutatott irányzatokból a továbbiakban az ökoturizmust vizsgáljuk meg részletesebben fenntarthatósági szempontból, illetve az afrikai gyakorlaton keresztül.

3. AZ ÖKOTURIZMUS A FENNTARTHATÓ FEJLŐDÉS PERSPEKTÍVÁJÁBAN

3.1. AZ ÖKOTURIZMUS FENNTARTHATÓSÁGI VONATKOZÁSAI

Az előző fejezetben már vázlatosan bemutatott ökoturizmus koncepció fokozatosan növekvő népszerűségnek örvend [Diamantis, 1999, Dowling, 2000], melynek egyenes következményeként a terület szakirodalmi is folyamatosan bővült. Mivel azonban a területre vonatkozóan nem létezik egyetlen általánosan elfogadott definíció, a következőkben a szakirodalom alapján röviden áttekintünk néhány fontosabb megközelítést, amely jó kiegészítést adja [Ceballos-Lascurain, 1996] korábban bemutatott koncepciójának.

A Nemzetközi Ökoturisztikai Társaság (The International Ecotourism Society - TIES) szerint az ökoturizmus olyan felelős utazást jelent, amely megőrzi a természeti kincseket és hozzájárul a helyi közösségek jólétének növeléséhez [Honey, 2008]. Loon és Polakow [2001] az ökoturizmust mint szálláshelyet kezeli, és egyszerűen a hotel vagy szállás természeti szempontból értékes területen való elhelyezkedéseként definiálja. Wearing és Neil [1999] ezzel ellentétben az ökoturizmust természetközpontú turizmusként definiálja, amely hozzájárul a szocio-kulturális, a gazdasági és a természeti előnyökhöz. Coria és Calfucura [2012] az ökoturizmust összekapcsolja a környezetbarát desztinációmenedzsmenttel és a helyi közösségek értékeinek megőrzésével.

A különböző definíciók kidolgozottságuktól függetlenül megegyeznek abban, hogy az ökoturizmus helyszínéül minden esetben egy természetközeli terület szolgál. A legtöbb fogalomban megjelenik az ökoturizmus helyi közösségekre gyakorolt hatása, célként pedig ezen közösségek jólétének növelése és gazdasági javak termelése. A turistát sok esetben felelős látogatóként írják le, akinek elsődleges célja a desztináció területén lévő természeti és kulturális kincsek megcsodálása. Az egyik legfőbb szempont a természet biodiverzitásának, sokszínűségének megőrzése, a természetre gyakorolt hatások minimalizálás. Mindez a szereplők kölcsönös tiszteletén alapuló folyamatként írható le.

A 2. táblázat az ökoturizmus fenntarthatósági (gazdasági, környezeti és társadalmi) hatásait foglalja össze vázlatosan a szakirodalom alapján.

2. táblázat. Az ökoturizmus fenntarthatósági vonatkozásai (forrás: saját szerkesztés).

	Pozitív	Negatív
Gazdasági	<ul style="list-style-type: none"> • fogadóterületen élők jólétének növelése [Chambers és Conway, 1992, UNDP, 2006], • helyi közjavak biztosítása, földek termelésbe vonásához való hozzájárulás [Coria és Calfucura, 2012], • helyi közösségek tőkefelhalmozása [Mbaiwa et al., 2010], • a fejlődő országokban néhány emblematikus állatfaj a bizonytalan politikai környezet ellenére is fenntartja a turizmust [Coria és Calfucura, 2012] 	<ul style="list-style-type: none"> • jövedelem egyenlőtlen elosztása az érintettek között [Bookbinder et al., 1998], • különösen a fejlődő országokban a jövedelmek a helyi elit és a külföldi szereplők kezében összpontosulnak [Duffy, 2000, Griffin, 2002], • fejlődő országok környezeti degradációjának eredményeként csökken az ökoturizmus jövedelemtermelő potenciálja [Krüger, 2005]
Környezeti	<ul style="list-style-type: none"> • bevételei hozzájárulnak a terület természetvédelmi, biodiverzitás-megőrzési kiadásaihoz, így a környezet állapota javulhat [Krüger, 2005, Mbaiwa, 2015], • ez a terület a turizmus többi szegmensénél gyorsabban növekszik, így hozzájárulhat a teljes turisztikai szektor környezeti hatásainak mérséklődéséhez [Groombridge, 1992, Dávid et al., 2012], • helyi közösségek környezeti attitűdjét javítja, hozzájárulva a környezeti állapot megőrzéséhez [Mbaiwa et al., 2010] 	<ul style="list-style-type: none"> • a gazdasági szemlélet az előnyök mellett ronthatja is a fejlődő országok vidéki közösségeinek hagyományos, természetközeli szemléletét [Mbaiwa, 2015], • az ökoturizmus fajlagos környezeti hatásai ugyan kedvezőbbek lehetnek a turizmus egyéb formáihoz képest, a terület növekedése mégis hozzájárulhat a környezet állapotának romlásához [Coria és Calfucura, 2012, illetve a saját empirikus elemzés eredményei a tanulmány későbbi részében]
Társadalmi	<ul style="list-style-type: none"> • munkahelyteremtés és jövedelemtermelés a helyi közösségek számára [Dávid et al., 2012], • az integrált fejlesztési modelleken keresztül hozzájárul a helyi életminőség javulásához [Mbaiwa et al., 2010], • a társadalmi fejlődés nem jár a természeti tőke feláldozásával [Stone, 2015] 	<ul style="list-style-type: none"> • a turisták tömeges megjelenése zavarja a helyi közösségek mindennapjait, elmélyítve ezzel a különböző kultúrák találkozásából fakadó ellentéteket [Stronza és Gordillo, 2008], • társadalmi feszültséget okozhat, ha a bevételeket nem a térség fejlesztésére fordítják

A táblázat alapján látható, hogy ugyan az ökoturizmus számoz pozitív hatással jár a fenntarthatóság mindhárom dimenziója szempontjából, az előnyöket számos egyéb tényező árnyalja. A tanulmány további részében a téma gyakorlati vonatkozásait vizsgáljuk meg az Afrikai kontinens példáján keresztül.

3.2. ÖKOTURIZMUS AFRIKÁBAN

Az WTO 2015-ben közzétett statisztikája szerint Afrika részesedése a turizmus globális növekedéséből mindösszesen két százalék, ám a növekedés középpontjában közel 40 évvel ezelőtti megjelenése óta mindvégig az ökoturizmus állt [Backman, 2015]. Az ökoturizmus Afrikában történő különösen nagyléptékű növekedése a kontinens nyújtotta páratlan élővilág és az általa felsorakoztatott gazdag és sokszínű vadállománynak köszönhető [Lindsey et al., 2007].

Az elmúlt pár évtizedben Afrika számos sikeres projektnek adott otthont az ökoturizmus területén, amely nem csak a társadalmi és gazdasági előnyökben, hanem a belőle származó jelentős jövedelemszerzésben és a külföldről érkező befektetésekben nyilvánul meg [Cobbinah et al., 2015]. Mi több, az így felhalmozott gazdasági tőke lehetősége több korábban nem jellemző magán és állami intézmény érdeklődését keltette fel a biodiverzitás megőrzésének javára. Számos kezdeményezés látott napvilágot az ökoturizmusnak köszönhetően, melyek célja a helyi lakosság természetvédelemben való bevonása, ami hozzájárult a vidéki közösségek mind ökológiai, mind pedig társadalmi és gazdasági előnyeinek megteremtéséhez szerte Afrikában. [Backman, 2015]. Az ökoturizmus térnyerésével párhuzamosan a turizmusmenedzsment is fejlődik [Scherl et al., 2007, Black et al., 2018].

A számtalan sikeres példa ellenére az ökoturizmus fejlődése a kontinensen több akadályba is ütközik. Ilyenek a Kelet- és Közép-, illetve újabbán Észak-Afrikát sújtó polgárháborúk, az infrastruktúra fejletlensége, a helyi ökoturisták hiánya, illetve egyéb adminisztratív nehézségek. Az ökoturizmusból fakadó előnyök teljeskörű kihasználásának útjában a vadvilággal együtt élő, helyi közösségek számára sokszor a pénzügyi tőke és a vállalkozói készségek hiánya áll. Végezetül pedig szintén hatalmas gátat szab a nagy ökoturisztikai potenciállal rendelkező országok számára a kormányzásra jellemző korrupció [Backman, 2015].

4. MÓDSZERTAN

Az ökoturizmus fenntarthatósági vonatkozásainak szakirodalmi áttekintését primer kutatásként három – az afrikai ökoturizmus szempontjából meghatározó – érintettcsoport képviselőjével készített mélyinterjú egészítette ki, amely az ökoturizmus sikerességét meghatározó tényezők feltárását tette lehetővé. Az interjúk során vizsgált területeket és az interjúk részleteit a 3. táblázat összegzi.

3. táblázat. A kutatás során készített interjúk részletei (forrás: saját szerkesztés).

Interjúalany	Vizsgált terület	Az interjú hossza
Egy Afrika rendszeresen utazó, magyar felelős turista	Az interjú során az ökoturisták legfontosabb igényei, jellemzői és az ökoturizmusban betöltött szerepük.	körülbelül 65 perc
<i>Robyn Hartley</i> Botswanai természetvédelmi szakértő	A természetvédelmi szakértő tapasztalatai az ökoturizmus valós környezeti hatásainak és a képviselt érdekcsoport jelentőségének megismerésére adott lehetőséget.	körülbelül 100 perc
<i>Gareth Flemix</i> Botswanai független, idegenforgalmi vállalkozó	A magánszféra ökoturizmusban betöltött szerepének, motivációinak és kapcsolatának feltárására más érdekcsoportokkal az interjú során megismert tapasztalatok adtak lehetőséget.	körülbelül 75 perc

Az interjúk célja az alanyok által képviselt csoportok ökoturizmusból származó előnyeinek, tapasztalatainak, véleményük megismerése, valamint az ökoturizmus fenntarthatósági dimenzióinak értékelése volt. A szakirodalmi áttekintés és a mélyinterjúk során megismert információk kiegészítéséül az empirikus eredmények bemutatása során további kapcsolódó esettanulmányokat mutatunk be az afrikai térségből. Az ökoturizmus több évtizedes múltja Afrikában a sikeres példákon túl felsorakoztat számos olyan esetet is, amely az érintett csoportok között felmerülő konfliktusokról számol be. Az empirikus kutatás tehát kvalitatív módszertanon alapszik, célja az afrikai ökoturizmus fenntarthatósági vonatkozásainak jobb megértése. A módszertan jellegéből fakadóan az eredmények óvatosan kezelendők, de véleményünk szerint rámutatnak az ágazat legfontosabb fenntarthatósági vonatkozásaira.

5. EREDMÉNYEK

Az interjúk és a kapcsolódó szakirodalom alapján áttekintettük az afrikai turizmus legfontosabb érintettjeit az ökoturizmus fenntarthatósági vonatkozásain keresztül, az eredményeket a következő bekezdések összegzik.

Backman és Munanura [2015] vélekedése szerint az érintett csoportok kulcsfontosságú szereplői az ökoturizmus általi fenntartható fejlődésnek. Marulo [2012] ezt az álláspontot azzal a felismeréssel egészíti ki, hogy az érdekcsoportok képezik az ökoturizmus alapját, az érintett csoportok menedzsmentje hatással van az ökoturizmus növekedésére, és az ökoturizmus sikere az érintett közösségek közötti kommunikáció és együttműködés függvénye. Byrd [2007] ezt a nézetet tovább erősíti, kiemelve annak a jelentőségét, hogy az ökoturizmus fenntartható fejlesztése, tervezése és végrehajtása során végig be kell vonni az érintett csoportokat.

5.1. A HELYBÉLI LAKOSSÁG

A fenntarthatóság társadalmi dimenziója az ökoturizmus helyi közösségekre gyakorolt hatásait vizsgálja. Az interjúk során fény derült a helyi közösségekkel való együttműködés kulcsfontosságára, a tényre, mely szerint a helybéliekkel való kooperáció az ökoturizmus egyik sikertényezője. Az interjúk helybéli lakosságra vonatkozó eredményeit a későbbi 4. táblázat összegzi, a csoport bemutatására a következőkben a szakirodalmi áttekintés mentén kerül sor.

Számos érv szól amellett, hogy a helyi közösségek fejlődésében az ökoturizmusnak nagy szerepe lehet. A Föld legkevésbé fejlett régiói ugyanis – amelyek általában ritkán lakottak, így kedvelt ökoturisztikai desztinációk – gyakran helyi törzsek tradicionális lakóhelyei. Másrésről, az ökoturizmus egyik jelentős érintettje, az ökoturista jellemzően azzal a határozott indíttatással rendelkezik, hogy pozitív hatást gyakoroljon, mint például a helyiek és szolgáltatásaik patronálása és a fogadóterület kulturális örökségének tisztelete. Ezen felül, a helyi lakosok *tradicionális ökológiai ismeretek* tulajdonában álló közösségek, melyek legtöbb esetben a területektől elválaszthatatlan, elkülöníthetetlen részekként tekintenek saját közösségükre [Coria és Calfucura, 2012].

Backman [2015] szerint hibás a feltételezés, hogy a helyiek eredendően természetvédők, sokszor ugyanis nehézségeik adódnak a szűkös erőforrások fenntartható kihasználása kapcsán, amely végül túlfogyasztást eredményez [Fennel, 2008]. A helyi közösségek egész társadalmi és kulturális környezete szoros összefüggésben van a fogyasztói tevékenységgel [West et al., 2004].

Így tehát egy olyan ökoturisztikai tervezet, amely eredendően feltételezi, hogy a helyi lakosság feladja mindennapi fogyasztói magatartását, komoly konfliktusok alapjául szolgál [Belsky, 1999].

A helyi közösségekre jellemző továbbá, hogy sok esetben kizárják őket a földterületek és más erőforrások ellenőrzéséből, ami gátolja az ökoturizmus támogatását. Emellett érdekképviseletük általában nem megfelelő, nincs beleszólásuk az ökoturizmust érintő döntésekbe. A gyenge alkuképességüket a vállalkozói készségek, a tapasztalat, a szükséges pénzügyi és üzleti ismeretek, valamint az erőforrásaik hiányával magyarázzák, az ökoturizmus ugyanis hatalmas kezdeti befektetést követel meg a tevékenység végzőjétől és a helyi közösségek jellemzően nem rendelkeznek a kellő pénzügyi háttérrel ahhoz, hogy ezt megfizessék [Coria és Calfucura, 2012].

Mbaiwa és Stronza 2010-es tanulmányában Botswana-ban az Okavango-delta három községét (Kwai, Sankoyo, Mababe) vizsgálva rávilágítottak a tényre, mely szerint az ökoturizmus a terület legfőbb megélhetési forrásává lépett elő, kiváltva vagy csökkentve ezzel a helyiek hagyományos természetkárosító fogyasztói tevékenységének mértékét, mint például a vadászat, a gyűjtögetés, az állattartás és a növénytermesztés. A felmérés szintén bizonyítja, hogy az ökoturizmusból származó jövedelemnövekedés megfelelő vízszolgáltatás kiépítésére, valamint házak építésére adott lehetőséget. Ezen felül, támogatják az árvákat, mozgássérülteket, valamint a helyi sporttevékenységeket [Mbaiwa et al, 2010]. A felmérés bizonyítja továbbá azt is, hogy az ökoturizmus jótékony hatással van a föld értékére, ugyanis az ökoturizmus helyszínül szolgáló területek értéke nagyobb, mint azokén, amelyen állattenyésztés, mezőgazdaság vagy fakitermelés folyik.

5.2. A MAGÁNSZFÉRA – HELYI UTAZÁSSZERVEZŐK

A botswanai független szafari üzemeltetőjével készített interjú megerősítette a magánszféra kiemelkedő szerepét az ökoturizmusból származó pozitív társadalmi, gazdasági és környezeti hatásokban. A helyi lakosság számára munkahelyeket termet, közösségszervező funkcióval rendelkezi, közösségi projekteket támogat, és létfontosságú készségek fejlesztésére teremt lehetőséget. Ez utóbbit hagyományos képzések szervezésével, vagy egyedi házon belüli képzési programokkal és mentorállással teszi lehetővé. Az infrastruktúra és a kommunikációs hálózat fejlesztésével lehetőséget teremt a helyi közösségek számára távoli piacok elérésére így növelve az életszínvonalat. Így tehát nyilvánvaló, hogy a magánszféra ökoturisztikai tevékenysége hozzájárul a helyi közösségeket érintő pozitív változáshoz és a fenntartható turizmusfejlesztéshez [Snyman, 2017]. Mindeközben a tevékenység végzéséből gazdasági hasznuk származik.

Az interjúalany tapasztalatai alapján az ökoturizmus abban az esetben vall kudarcot, amikor a szafari szervezői tisztességtelen célokat tűznek napirendre, hogy az ökoturizmussal nyerjenek nagyobb népszerűséget. A gazdasági haszon szerzése céljából alakítják ki saját természetvédelmet támogató hálózatukat és az így befolyt összeget valójában saját hasznukra fordítják, nem természetvédelmi célokra.

Az ökoturizmus egyik legjellemzőbb konfliktusa a magánszféra és a helyi lakosság között húzódik. Erre mutat egy példát Lapeyre 2010-es Namíbiában végzett tanulmánya, mely szerint a helyi közösségek ökoturizmusból származó jövedelemgenerálásának lehetősége többnyire a magánszférával való kereskedelmi kapcsolataik sikerességén múlik. Ilyen értelemben a szafari-szervezők és a helybeliek kapcsolata egyfelől szimbiotikus, másfelől azonban ellentétes [Lapeyre, 2010]. A helyi lakosság a szálláshelyek nyújtotta munkalehetőségektől, valamint az idegenvezetői pozícióktól függ leginkább. Az utazásszervezők ezzel szemben a helyi lakosság birtokolta földek-

hez és a szolgáltatásként kínált kulturális programokhoz kötöttek, amit használati díjak fizetésével és alkalmi ajándékokkal ellensúlyoznak. Ezek elsődleges célja a helyiek természetkárosító tevékenységeinek megelőzése.

A helyiek szerint a magánszféra kizsákmányolja őket, amely az erőforrásokért való versengést eredményezte. Például olyan területek felvásárlása, melyeket a helybéliek tradicionálisan saját területeiknek tekintenek, barikádok és navigációs akadályok állításához vezetnek a helyi közösségek részéről [Lapeyre, 2010].

5.3. A CIVIL SZFÉRA

Afrikában megkérdőjelezhetetlen a természetvédő civil szervezetek kiemelkedően fontos szerepe az ökológiai sokszínűség megőrzésében. Ugyanakkor, szerepük az ökoturizmus másik alappilléreinek elérésében, a helyi közösségek gazdasági fejlődésének elősegítésben is legalább annyira fontos. Napjaikban már a nemzetközi civil szféra szervezetei körében fokozatosan megjelenik a helyi közösségek bevonásának szükségessége a védett területek kialakításában és irányításában [Cobbinah et al., 2015], amelyre az African Wildlife Foundation [AWF] civil szervezet már 50 éve működő turizmust és természetvédelmet elősegítő, valamint a természeti erőforrásoktól függő helybéliek fenntartható megélhetését ösztönző projektjei szolgálnak követendő példának [Black et al., 2018]. Számos más civil szervezet is jelen van az afrikai kontinensen, különös tekintettel a déli részekre, így például az Integrated Rural Development and Nature Conservation [IRDNC], a Namibian Association of CBNRM Organisations [NACSO], a World Wildlife Fund [WWF], a Conservation International [CI] és sok másik. Ezen civil szervezetek szerepe a helyi fejlődő közösségek és az ökoturizmus közötti kapcsolatban a különböző képzések szervezése, részvétel az oktatásban, szervezeti támogatás biztosítása, a kapacitás növelése és a természetvédelem [Snyman, 2017].

Az AWF létrehozott egy természetvédelmi vállalkozási modellt, ezzel támogatva számtalan kereskedelmi vállalkozás megalapítását, többek között a legkorszerűbb természetvédelmi turista-szállók építését. Black et al. [2018] a természetvédelmi vállalkozások alatt olyan kereskedelmi tevékenységet ért, amelynek lényege egy természetvédelmi cél támogatásából és eléréséből származó gazdasági haszon generalása. A vállalkozás célja a helybéliek életminőségének javítása és a természetvédelemhez való pozitív hozzáállásuk ösztönzése [Elliott et al., 2011]. A modell Afrika számos helyi közösségének teremtett lehetőséget az ökoturizmusból származó gazdasági javak elérésére azzal, hogy a tevékenységből származó haszon egy részét biztosítja a helybéli lakosság számára.

5.4. AZ (ÖKO)TURISTA

Az ökoturizmus kutatás során használt definíciója szerint az ökoturista egy olyan felelős utazó, akinek utazását a többi érintett csoport iránt tanúsított tisztelet jellemezni, valamint elsődleges célja a desztináció területén lévő természeti és kulturális kincsek megfigyelése.

A szakirodalmi áttekintés alapján látható, hogy a legkevésbé körüljárt csoport az (öko)turistáké. Különös tekintettel arra, hogy más érintett csoportokkal való interakcióikról nagyon kevés szó esik. Ugyanakkor jelentőségük az ökoturizmusban nem elhanyagolható, hiszen az ő igényük alapján alakul ki a szolgáltatás és a turista az, aki közvetlen hatást gyakorol az ökoturizmus szinte minden érintettjére.

A szakirodalom által nyitva hagyott kérdések megválaszolására egy Afrikába rendszeresen utazó, felelős turistával készített interjú adott lehetőséget, mely szerint az ökoturista célja lehet a vadászat, a természetfotózás, állatfotózás, a helyi kultúra megismerése, új ismeretek szerzése és végül a kikapcsolódás. Az úti cél kiválasztása során így a legfontosabb szempont a fogadóterületen lévő természet szépsége, a biztonság és az élményszerű programok. Az ökoturista jellemzően természetvédő, betartja a fogadóterület jog- és természetvédelmi szabályait, elfogadja a helyi kultúrát és ha teheti, hozzájárul a helyi természetvédelemhez. Szerepe az ökoturizmusban a részvételen túl népszerűsíteni azt, hiszen ez kulcsfontosságú a fenntartható természetvédelem szempontjából.

Az interjú eredményei és a szakirodalmi áttekintés alapján az ökoturista olyan utazó, akinek fontos a célterületen fellelhető természeti és kulturális kincsek megismerése és megőrzésük támogatása, ami minden esetben egy aktív szerepet, amely abban nyilvánul meg, hogy az ökoturista elkerüli a tömegturizmust, szállása, utazása során minél kisebb negatív hatást gyakorol a környezetre és a helyi közösségekre, igyekszik megtalálni azokat az utazásszervezőket, akiknek az ökoturizmus érték és nem marketingeszköz. Az ökoturista továbbá az utazás során szerzett tapasztalataival igyekszik népszerűsíteni a turizmus ezen formáját, így hozzájárulva a fenntartható turizmushoz és a természetvédelemhez.

Egy konfliktusos helyzet, a turista és a helyi közösségek kapcsolatát jellemző érdekkülönbőség. Egy aktuálisan vitatott kérdés például az elefántvadászat engedélyezése Botswanában. Általánosságban, míg a helybeliek támogatják a kezdeményezést, a nemzetközi turisták nagy része ellenzi az állatok iránt érzett szeretetükből fakadóan, csak hogy ők nem értik, mivel jár a vadvilággal való együttélés. Az interjúk során megfogalmazódott egy nagyon érdekes és fontos gondolat, amely rávilágít az érintett csoportok nézőpontjai közötti lényeges különbségekre. Míg a turisták otthonaikban vagy útjuk során a járművek biztonságából szemlélik a vadvilágot, addig a helyi közösségek nap mint nap megküzdnek a vadvilággal való együttéléssel szembe forduló nehézségekkel. Ezen különbségek megértése és tisztelete az ökoturizmus sikerének egy fontos tényezője.

5.5 SZAKÉRTŐK, KUTATÓK

Az ökoturizmus és a természetvédelem szakértői fontos szerepet játszanak az információk gyűjtésében és szolgáltatásában azon civil vagy egyéb szervezetek kulcsfontosságú döntéshozói számára, amelyek részt vesznek az ökoturizmus fenntartható fejlesztésében és a helyi közösségekkel szoros kapcsolatban állnak. Fontos ugyanakkor, hogy a szakértők tisztelettel viszonyuljanak a közösségekhez, kultúrájukhoz, vágyaikhoz és céljaikhoz, valamint, hogy ne tegyenek fel rosszul megfogalmazott kérdéseket, melyek befolyásolhatják nézőpontjukat [Snyman, 2017].

Az interjú alapján a természetvédelmi szakértőket az ökoturizmus folyamataiba a gyakorlatban a szafari üzemeltetői mindössze három esetben vonják be; elsőként akkor, ha ugyanannál a cégnél dolgoznak, másodsorban akkor, ha törvény írja elő, végül pedig akkor, ha az ökoturizmusról megegyező, mindkettőjük által elfogadott, közös nézeteket vallanak.

A szakértők ökoturizmusból származó legfontosabb előnyei, hogy kutatásaikat a turisták nagylelkűen támogatják; közvetlenül, mert lehetőséget kapnak az utazásaik során megismerni a szakértőket és nézeteiket, közvetve pedig, ha olyan utazásszervezőt választanak, akiről bizonyos, hogy támogatják a természetvédelmet.

5.6. AZ AFRIKAI ÖKOTURIZMUS ÁTTEKINTÉSE A FENNTARTHATÓSÁG DIMENZIÓI MENTÉN

4. táblázat. Az afrikai ökoturizmus érintett csoportokra gyakorolt fenntarthatósági hatásai [forrás: saját szerkesztés].

Érintett Csoport	Gazdasági hatások	Környezeti hatások	Társadalmi/Kulturális hatások
Helybéli lakosság	Egészségügyi, oktatási, infrastruktúra fejlesztési lehetőségek, megélhetés biztosítása, új ismeretek, készségek elsajátítása	Tradicionalis ökológiai ismeretek birtokosai, természeti erőforrások őrzői, ám nehézségekkel küzdenek a szűkös erőforrások fenntartható kihasználásában	A turisták igényeire szabott kulturális programok torzító hatást gyakorolnak kultúrájukra
Helyi utazásszervezők	Az ökoturizmusból gazdasági hasznuk származik, emellett tevékenységükkel támogatják a helyi közösségek gazdasági fejlődését, az infrastruktúra fejlesztését	Környezetre káros turisztikai terméket értékesítése, szigorú szabályok megszegése, gazdasági haszon vezérelte, sok esetben nem valódi természetvédelmi célok kitűzése	Munkahelyteremtés, közösségsszervezés, készségek, ismeretek átadása a helyi közösség számára
Civil szféra	A helyi közösségek gazdasági növekedését, fenntartható fejlődését célzó projektek tervezése, védett területek kialakítása, természetvédelmi vállalkozási modell megalkotása	Az ICDP projekteknek köszönhetően a természeti kincsek megőrzése a helyi közösségek gazdasági érdeke csökkentve a természetkárosító tevékenységeiket	Új ismeretek, készségek biztosítása a helyi közösségek számára
(Öko)turista	Az ökoturizmus fogyasztója, finanszírozója, népszerűsítője	Környezetszennyező viselkedés, túlzott közelség a vadakhoz	Érdekkülönbözőség jellemzi a helyi közösségekkel való kapcsolatát, meg nem értés és elfogultság
Szakértők, kutatók	Információk szolgáltatása a civil és magánszféra számára, bevonása az ökoturizmusba gazdasági előnyökhöz vezethet. Gazdasági haszna kutatása turisták általi támogatottságából ered	A valós természetvédelmi célok képviselője, az ökoturizmus pozitív környezeti hatást kizárólag bevonásával érhet el	A helyi közösségekkel könnyebben teremt kapcsolatot, támogatja a velük való együttműködést

Az ökoturizmus fenntarthatósági dimenzióinak érintett csoportokra gyakorolt hatásait a 4. táblázat összegzi.

Az ökoturizmusból származó gazdasági haszon minden érintett számára előnyt, pozitív hatást eredményez. Az ország számára ez a külföldről érkező befektetésekben és a gazdasági növekedésben nyilvánul meg. A helyi közösségek számára az ökoturizmus sokszor megélhetést, bizonyos esetekben egészségügyi, oktatási lehetőségeket biztosít és új ismeretek elsajátítására ad lehetőséget. Azonban az ökoturizmusból származó jövedelem általában egyenlőtlenül oszlik el, ugyanis nem biztosított minden érintett csoport számára a megfelelő érdekképviselő. A jövedelem nincs megfelelően visszaforgatva a természetvédelemben, kapzsiság és korrupció jellemzi a gazdasági dimenziót.

A környezeti hatások inkább kártékonyak, amely az érintett csoportok érdekkülönbözőségeiből és az együttműködés hiányából fakad. A civil szféra és a szakértők természetvédelmi törekvéseit más érintett csoportok természetkárosító viselkedése és érdekei gátolják. Így például a magánszféra gazdasági haszon vezérelte célkitűzései, a természetet védő szigorú szabályok megszegése, valamint a turisták igényeit kielégítő közelség a vadvilághoz.

A kutatás eredményei alapján a kulturális hatások is többnyire negatívak. A kultúrát nem az egyedisége miatt ünneplik, hanem a turista szórakoztatására szabják, ezzel sok esetben torzítva a kultúrát.

6. ÖSSZEGZÉS, KITEKINTÉS

A tanulmány az ökoturizmust, mint a fenntartható turizmus egy lehetséges irányzatát értékelte gazdasági, környezeti, illetve társadalmi szempontból az afrikai kontinens példáján keresztül.

A kutatás során az ökoturizmus fenntarthatósági vonatkozásait vizsgálva ellentmondásos hatásokat tártunk fel, ami sok esetben az érintett csoportok közötti érdekkülönbözőség eredménye. A felmerülő konfliktusok orvoslása az ökoturizmus fontos sikertényezője. Ennek egyik eszköze az érintett csoportok közötti megfelelő kommunikáció és információáramlás, a kölcsönös megértés és az egyenlő lehetőségek biztosítása. Egy sikeres ökoturisztikai projektet az jellemez, hogy minden érdekcsoport képviselt a folyamatok során, folyamatos a konzultáció a szakértőkkel, minden érintett számára lehetőség nyílik a megértésre és a véleménynyilvánításra kultúrától, iskolázottságtól és nyelvtől függetlenül. Végül a siker eléréséhez elengedhetetlen, hogy az ökoturizmus valós természetvédelmi célokat támogasson. Az ökoturizmus tehát a turizmus egy fenntarthatóbb formája, de az érintettek közös felelőssége, hogy elérje-e a célját.

A kutatás eredményei az érintett csoportok által hasznosíthatók, ám a kvalitatív módszertant figyelembe véve a kutatási eredmények óvatosan kezelendők. További korlát az ökoturizmus más érintett csoportjainak mellőzése, így például az önkormányzatok vagy a nemzetközi utazási irodák, melyek szintén meghatározó szerepet játszanak a fenntartható turizmusban. Mindezek ellenére a kutatási eredmények jól példázzák, hogy az ökoturizmus térnyerése pozitív hatással lehet az afrikai kontinens fejlődésére, ha a feltárt konfliktusokat sikerül kezelni.

Összességében elmondható, hogy az ökoturizmus világszerte egyre nagyobb teret nyer, amit a szakirodalom által felsorakoztatott, különböző kontinensek számos országában végzett kutatások sokszínűsége is bizonyít. Az afrikai kontinensen túlmenően az ökoturizmus számára a világ összes kontinense gazdag táptalajt nyújt, otthont adva mind sikeres mind pedig kihívásokkal teli példáknak. A természeti értékekben gazdag fejlődő világ számára ugyanakkor az ökoturizmus különös lehetőséget teremt a fejlődésre és a gazdasági gyarapodásra, azonban látni kell azt is, hogy a fenntartható fejlődés biztosításához komoly erőfeszítésekre, az érintett csoportok között húzódoó érdekkülönbségek és konfliktusok feloldását célzó komplex megközelítésekre van szükség.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Arntzen, J., Setlhogile, T., Barnes, J. (2007): *Rural livelihoods, poverty reduction and food security in Southern Africa: Is CBNRM the answer?* Washington, DC: IUCN – The World Conservation Union.
- Backman, K. F. és Munanura, I. (2015). „Introduction to the special issues on ecotourism in Africa over the past 30 years.” *Journal of Ecotourism*, 14(2-3), 95–98.
- Balog, Á. (1996): „Ökoturizmus: álom és valóság”. *ÖKO*, VI(1-2), 25-35.
- Belsky, J. (1999): „Misrepresenting communities: the politics of community-based rural ecotourism in Gales Point Manatee, Belize.” *Rural Sociology* 64(4), 641–666.
- Black, R. és Cobbinah, P.B. (2018): „Local attitudes towards tourism and conservation in rural Botswana and Rwanda.” *Journal of Ecotourism*, 17(1), 79-105.
- Bramwell, B. (2004). *Mass tourism, diversification and sustainability in Southern Europe's coastal regions. Coastal mass tourism: Diversification and sustainable development in Southern Europe*, Channel View Publications, Clevedon, p. 341.
- Brundtland, G. H. (1988). „Közös jövőnk.” *Mezőgazdasági Kiadó*, Budapest.
- Byrd, E. (2007). „Stakeholders in sustainable tourism development and their roles: Applying stakeholder theory to sustainable tourism development”. *Tourism Review*, 62(2), 6–13.
- Ceballos-Lascurain, H. (1996): *Tourism and Protected Areas*. IUCN — World Conservation Union, Gland, Switzerland.
- Chambers, R. és Conway, G., (1992): *Sustainable Rural Livelihoods: Practical Concepts for the 21st Century*. Institute of Development Studies, Sussex.
- Charnley, S., (2005): „From nature tourism to ecotourism? The case of the Ngorongoro Conservation Area, Tanzania”. *Human Organization*, 64(1), 75–88.
- Child, B., Jones, B., Mazambani, M., Mlalazi, A., Moinuddin, H. (2003): *Final evaluation report: imbabwe natural resources management programme-USAID/Zimbabwe*. Harare: USAID.
- Cobbinah, P. B., Black, R., Thwaites, R. (2015): „Ecotourism implementation in the Kakum Conservation Area, Ghana: administrative framework and local community experiences.” *Journal of Ecotourism*, 14:2-3, 223-242
- Coria, J. és Calfucura E. (2012): „Ecotourism and the development of indigenous communities: The good, the bad and the ugly.” *Ecological Economics*, Vol.73, pp. 47-55.
- Dávid, L. (szerk.) – Vargáné Csobán, K., Kovács, Gy. és Vasa, L. (2012): *Turizmusökológia - Zöldülő turizmus – Fenntartható turizmusfejlesztés*. Szaktudás Kiadó Ház, Budapest
- Diamantis, D. (1999): „The concept of ecotourism: evolution and trends”. *Current Issues in Tourism*, 2(2-3), 93–122.
- Dowling, R. K. (2000): „Developing ecotourism into the millennium”, *International Journal of Tourism Research*, 2, 203–208.
- Duffy, R. (2000): „Shadow players: ecotourism development, corruption and state politics in Belize”. *Third World Quarterly*, 21(3), 549–565.
- Elliott, J. és Sumba, D. (2011): *Conservation enterprise: What works, where and for whom?* London: International Institute for Environment and Development.
- Fennell, D. (2008): „Ecotourism and the myth of indigenous stewardship.” *Journal of Sustainable Tourism*, 16(2), 129–149.

- Griffin, T. (2002): *An optimistic perspective on tourism's sustainability. Sustainable Tourism: A Global Perspective*, ed. Rob Harris, Tony Griffin, and Peter Williams. Butterworth Heinemann, pp. 24–32.
- Groombridge, B. (1992): *Global biodiversity*. London: Chapman & Hall.
- Harangó G. és Zilahy Gy. (2015): „Cooperation between business and non-governmental organizations to promote sustainable development.” *Journal of Cleaner Production*, 89, 18-31.
- Honey, M. (2008): *Ecotourism and sustainable development: Who owns paradise? (2nd ed.)*. Washington, DC: Island Press.
- IES (2008): *Fact Sheet: Global Ecotourism*. The International Ecotourism Society, Size of Global Ecotourism.
- Kagarama, J., Bizoza, A., Kayigamba, C. (2012): *Assessment of performance of the revenue sharing implementation during 2005–2010*. Kigali: Rwanda Development Board.
- Koens, K., Postma, A., Papp, B. (2018): „Is overtourism overused? Understanding the impact of tourism in a city context.” *Sustainability*, 10(12), 4384-4398.
- Krüger, O. (2005): „The role of ecotourism in conservation: panacea or Pandora's box?” *Biodiversity and Conservation*, 14(3), 579–600.
- Lapeyre, R. (2010): „Community-based tourism as a sustainable solution to maximize impacts locally? The Tsiseb Conservancy case, Namibia.” *Development Southern Africa*, 27(5), 757–772.
- Lindsey, P., Alexander, R., Mills, M., Woodroffe, R. Romanach, S. (2007): „Wildlife viewing preferences of visitors to protected areas in South Africa: Implications for the role of ecotourism in conservation.” *Journal of Ecotourism*, 6, 19–33.
- Loon, R. M. és Polakow, D. (2001): *Ecotourism ventures: Rags or riches?* *Annals of Tourism Research*, 28(3), 892–907.
- Marulo, A. M. (2012): *Turismo e o Meio Ambiente: Uma análise do Ecoturismo e a sua Contribuição Socio-Ambiental no Distrito de Matutuíne: Caso de Reserva Especial de Maputo-Mozambique*, 13–55 (Masters Dissertation). Universidade do Rio, Brazil.
- Mbaiwa, J. (2015): „Ecotourism in Botswana: 30 years later.” *Journal of Ecotourism*, Vol.14 No. 2-3, pp. 204-222.
- Mbaiwa, J. és Stronza, A., (2010): „The effects of tourism development on rural livelihoods in the Okavango Delta, Botswana.” *Journal of Sustainable Tourism*, 18(5), 635–656.
- Mbaiwa, J. E. (2005): „Enclave tourism and its socio-economic impacts in the Okavango Delta, Botswana.” *Tourism Management*, 26(2), 157–172.
- Michalkó G. és Rátz T. (2019): *Turizmus 3.0 – Támpontok a turizmustörténet legújabb korának megértéséhez* in Kátay Á., Michalkó G., Rátz T. (szerk): *Turizmus 3.0, Turizmus 3.0 Szerkesztette: Kátay Ákos – Michalkó Gábor – Rátz Tamara, Kodolányi János Egyetem, MTA CSFK Földrajztudományi Intézet, Magyar Földrajzi Társaság, Orosháza–Budapest*.
- Mowforth, M. és Munt, I. (2003): *Tourism and Sustainability – Development and new tourism in the Third World*. Second edition, Routledge, London.
- Muler Gonzalez, V., Coromina, L., Gali, N. (2018). „Overtourism: residents' perceptions of tourism impact as an indicator of resident social carrying capacity-case study of a Spanish heritage town.” *Tourism Review*, 73(3), 277-296.
- Nelson, F. (2004): *The evolution and impacts of community-based ecotourism in northern Tanzania*. International Institute for Environment and Development, Issue paper no. 131.

- Scherl, L. M. és Edwards, S. (2007): *Tourism, indigenous and local communities and protected areas in developing nations*. In R. Bushell, & P.F.J. Eagles (Eds.), *Tourism and protected areas: Benefits beyond boundaries* (pp. 71–88). Wallingford: CAB International.
- Seraphin, H., Sheeran, P., Pilato, M. (2018). „Over-tourism and the fall of Venice as a destination.” *Journal of Destination Marketing & Management*, 9, 374-376.
- Snyman, S. (2017): „The role of private sector ecotourism in local socio-economic development in southern Africa.” *Journal of Ecotourism*, 16(3), 247-268,
- Stone, M. (2015): „Community-based ecotourism: a collaborative partnerships perspective.” *Journal of Ecotourism*, 14(2-3), 166-184.
- Stronza, A. és Gordillo, J. (2008). *Community views of ecotourism*. *Annals of tourism research*, 35(2), 448-468.
- Tasnádi, J. (1998): *A turizmus rendszere*. Kereskedelmi és Gazdasági Főiskola, Szolnok, 47.
- Tezcan, B. (2004). *Developing alternative modes of tourism in Turkey*. Unpublished Dissertation, Middle East Technical University, Ankara.
- United Nations Development Program, (2006): *Human Development Report 2005*. United Nations Development Program, New York.
- UNWTO (2015): *UNWTO tourism highlights 2015 edition*. Real Madrid: United Nations World Tourism Organization.
- Weaver, D. B. (2012): „Organic, incremental and induced paths to sustainable mass tourism convergence.” *Tourism Management*, 33(5), 1030-1037.
- West, P. és Carrier, J. (2004): „Ecotourism and authenticity: getting away from it all?” *Current Anthropology*, 45(4), 483–498.
- WTTC, WTO, Earth council (1995): *Agenda 21 for the travel and tourism industry. Towards environmentally sustainable development*. Madrid.
- WTO (1998): *A fenntartható turizmus fejlesztése, Irányelvek a turizmus tervezőinek és szervezőinek, magyar kiadás* – Geomédia Szakkönyvek, Piac és Elemzés, Budapest 2000.
- WTO (2004): *Indicators of Sustainable Development for Tourism Destinations – A Guidebook*, Madrid, Spain
- Zanamwe, C., Gandiwa, E., Muboko, N., Kupika, O.L., Mukamuri, B.B. (2018): „Ecotourism and wildlife conservation-related enterprise development by local communities within Southern Africa: Perspectives from the greater Limpopo Transfrontier Conservation, South-Eastern Lowveld, Zimbabwe.” *Cogent Environmental Science*, 4, 1-13.